

ESTUDIOS DE LITERATURA MEDIEVAL

25 AÑOS DE LA
ASOCIACIÓN HISPÁNICA DE
LITERATURA MEDIEVAL

EDITORAS

ANTONIA MARTÍNEZ PÉREZ
ANA LUISA BAQUERO ESCUDERO

MURCIA
2012

Estudios de literatura medieval : 25 años de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval / editoras Antonia Martínez Pérez, Ana Luisa Baquero Escudero.-- Murcia : Universidad de Murcia. Servicio de Publicaciones, 2012.

968 p.-- (Editum)
ISBN: 978-84-15463-31-3

Literatura medieval-Historia y crítica.
Martínez Pérez, Antonia
Baquero Escudero, Ana Luisa
Universidad de Murcia. Servicio de Publicaciones.

82.09"05/14"

1ª Edición 2012

Reservados todos los derechos. De acuerdo con la legislación vigente, y bajo las sanciones en ella previstas, queda totalmente prohibida la reproducción y/o transmisión parcial o total de este libro, por procedimientos mecánicos o electrónicos, incluyendo fotocopia, grabación magnética, óptica o cualesquiera otros procedimientos que la técnica permita o pueda permitir en el futuro, sin la expresa autorización por escrito de los propietarios del copyright.

© Universidad de Murcia, Servicio de Publicaciones, 2012

ISBN 978-84-15463-31-3

Depósito Legal MU-921-2012

Impreso en España - Printed in Spain

Imprime: Servicio de Publicaciones. Universidad de Murcia
C/ Actor Isidoro Máiquez 9. 30007 MURCIA

UN NOU TESTIMONI CATALÀ DEL PELEGRINATGE DEL CAVALLER LOUIS D'AUXERRE AL PURGATORI DE SANT PATRICI¹⁴⁰⁰

J. ANTONI IGLESIAS FONSECA
Grup de Recerca Chartae - Universitat Autònoma de Barcelona

JOAN M. PERUJO MELGAR
Universitat d'Alacant

*e canterò di quel secondo regno
dove l'umano spirito si purga
e di salire al ciel diventa degno.*
Dante, *Purgatorio*, I, 4-7

RESUMEN:

Damos noticia en este trabajo de la localización de un nuevo testimonio manuscrito de la versión catalana de la *Visio Ludovici de Francia*, la narración de ultratumba reportada en latín por fra Taddeo dei Gualandi en 1360 a partir del relato del caballero francés Louis d'Auxerre, que peregrinó al Purgatorio de San Patricio en 1358. Hasta el momento sólo se conocía un testimonio fragmentario de esta traducción medieval anónima, editado en 1914 por Ramon Miquel i Planas y recientemente por Sílvia Teulats. El nuevo testimonio, también fragmentario pero superior en extensión al ya conocido, permitirá completar la edición existente hasta el momento.

Mots-clau: *Visio Ludovici de Francia, Purgatori de Sant Patrici, Louis d'Auxerre, literatura visionària, traducció medieval.*

ABSTRACT:

This research shows a new manuscript of the *Visio Ludovici de Francia's* Catalan version. This narration describes a journey through Purgatory written in Latin by fra Taddeo dei Gualandi in 1360. It is based upon a story told by the French knight Louis d'Auxerre, who pilgrimaged to Saint Patrick's Purgatory in 1358. So far, there was only one fragmentary copy of this anonymous medieval translation, edited in 1914 by Ramon Miquel i Planas and recently by Sílvia Teulats. The new copy, fragmentary as well, but longer than the previous one, will allow to complete the existing edition.

Key-words: Ludovici de Francia, Saint Patrick's Purgatory, Louis d'Auxerre, literatura, medieval translation.

1. INTRODUCCIÓ

¹⁴⁰⁰ Aquest treball s'ha dut a terme dins el projecte de recerca FFI2011-29719-C02-02, «Retazos de cultura escrita. Fragmentos y *membra disiecta* de còdices en la Catalunya central», del Ministeri d'Educació, en el qual participen J. Antoni Iglesias (investigador principal) i Joan M. Perujo. Agraïm l'indestimable ajut dels investigadors locals Jesús Culebras Devesa i Gaspar Guardiola i Triadú, de Verges i Olot, respectivament, els quals van localitzar, gràcies a la seva tasca de recuperació d'arxius privats, el text que estudiem ací, la reproducció del qual ens han facilitat amablement. Agraïm també els suggeriments bibliogràfics de Joan Mahiques, que ens han permès completar substancialment la versió inicial d'aquesta comunicació.

«El purgatori no és un element de les entranyes de la Terra, no és un foc exterior, sinó intern. És el foc que purifica les ànimes en el camí de la plena unió amb Déu», ha sentenciat no fa gaire el papa Benet XVI. D'aquesta manera resumia el pontífex de Roma la concepció que té l'Església actual sobre la purificació de les ànimes dels cristians, entesa com un estat anímic i no dins l'entorn d'un lloc real. Des de l'últim terç del s. XII, però, els cristians van començar a creure en l'existència d'un espai físic per a purgar els pecats, el Purgatori, un lloc definit al llarg dels segles i determinat finalment quasi com una entitat tangible, un indret fosc i tenebrós situat al més enllà, a mig camí entre la glòria del paradís celestial i els turments eterns de l'infern¹⁴⁰¹. El Purgatori, de fet, es va configurar com el territori del càstig provisional, una mena de segona oportunitat, ja que els condemnats podien ser redimits de les seves penes gràcies als sufragis que, en forma d'almoines o misses, feien familiars i amics en vida. Aquest lloc, fins i tot, arribà a ser localitzat al nord-oest d'Irlanda, en una illa del comtat de Donegal, on fou objecte de pelegrinatge i visitat per diversos cavallers, alguns dels quals deixaren testimoni de la seva experiència en el que consideraven l'inframón on penaven les ànimes dels difunts que no havien assolit encara la glòria divina ni havien rebut la condemnaació eterna¹⁴⁰².

És sabut que el món del més enllà sempre ha tingut una gran empremta en la literatura, des dels relats egipcis i hindús, passant pels mites grecs i celtas o les narracions de la tradició judeocristiana, en vides de sants, miracles, sermons o exemples, i sovint barrejats amb elements folklòrics de diversos orígens. Del segle VIII al XII coneixem més d'una trentena de relats de visions de l'altre món, de procedència diversa, però que responen a arquetips estructurals més o menys fixos i amb motius i fórmules temàtiques compartides¹⁴⁰³. De l'èxit que tingué en la literatura catalana la tradició d'obres relacionades amb el més enllà, en dóna compte la llarga llista de títols que publicava el 1914 l'erudit i bibliòfil Ramon Miquel i Planas, en la prestigiosa «Biblioteca Catalana» que ell mateix dirigia, concretament en el volum *Llegendes de l'altra vida*¹⁴⁰⁴, en el qual recollia les mostres més significatives de la rica tradició catalana de narracions medievals relacionades amb l'altre món. Entre els títols editats figuren el *Viatge del cavaller Owein al Purgatori de Sant Patrici*, en la traducció catalana del frare Ramon Ros de Tàrraga (1320), les tres versions catalanes de la *Visio Tnugdali*¹⁴⁰⁵, la *Visió de Trictelm* (traducció de la *Visio Drythlem* de Beda el Venerable), el *Viatge d'en Ramon de Perellós al Purgatori de Sant Patrici*, sens dubte la més difosa, la *Disputa ab l'esperit de Guido de Corvo* i el *Viatge d'en Pere Portes a l'Infern*, llista a la qual podem sumar altres obres de les nostres lletres en què la presència de l'altre món té un paper rellevant, com ja van remarcar fa temps Howard R. Patch i Lida de Malkiel¹⁴⁰⁶.

¹⁴⁰¹ Sobre la configuració del Purgatori, veg. l'estudi clàssic de Jacques Le Goff, *La naissance du Purgatoire*, París, Gallimard, 1981; i també, Joaquín Rubio Tovar, «Literatura de visiones en la Edad Media románica: una imagen del otro mundo», *Études de Lettres, Revue de la Faculté des Lettres* (Université de Lausanne), 1992, p. 53-73.

¹⁴⁰² Sobre la tradició dels relats medievals vinculats al Purgatori de Sant Patrici, veg. el treball clàssic de Ludovico Frati, «Tradizioni storiche del Purgatorio di San Patrizio», *Giornale Storico della Letteratura Italiana*, 17 (1891), p. 46-79, i el volum col·lectiu de Michael Haren & Yolande Pontfarcy (ed.), *The Medieval Pilgrimage to St Patrick's Purgatory Lough Derg and the European Tradition*, Enniskillen, Clogher Historical Society, 1988.

¹⁴⁰³ Cfr. Arseni Pacheco, *Viatges a l'altre món: dos relats dels segles XIV i XVII*, Barcelona, Edicions 62, 1973, p. 6-18.

¹⁴⁰⁴ *Llegendes de l'altra vida*, Barcelona, Mestre Fidel Giró, 1914. L'edició és penjada a la xarxa en: <http://www.archive.org/stream/llegendesdelaltr00miquuoft#page/n9/mode/2up> (10 de novembre de 2011).

¹⁴⁰⁵ Text editat també per Pròsper Bofarull i Mascaró, en la miscel·lània *Documentos literarios en antigua lengua catalana (siglos XIV y XV)*, en la *Colección de documentos inéditos del Archivo de la Corona de Aragón*, 13, Barcelona, 1857, p. 81-105; la versió de Bofarull, titulada *Història del caballero Tuglat*, la transcriví a partir del ms. 82 del fons de Sant Cugat, datat, a parer seu, a «fines del s. XIV», però no dóna cap dada més d'aquest manuscrit.

¹⁴⁰⁶ Howard R. Patch, *El otro mundo en la literatura medieval*, Mèxic, FCE, 1983 (1a ed. en anglès, 1950); conté l'apèndix de María Rosa Lida de Malkiel, «La visión del trasmundo en las literaturas hispánicas», p. 369-449. Per a la tradició de textos en català, veg. Juan Miguel Ribera Llopis, «Viajeros catalanes a Ultratumba», *Revista de Filología Románica*, 8 (1991), p. 121-131, treball completat en Juan Miguel Ribera Llopis, «A propósito de Ramón de Perellós y de otros excluidos del lar común», en José Manuel Fradejas Rueda & Déborah Dietrick Smithbauer

Recordem, a tall d'exemple, *Lo somni* de Bernat Metge¹⁴⁰⁷, la *Visió d'Esperança Alegre*¹⁴⁰⁸, el *Testament de Bernat Serradell*¹⁴⁰⁹, el *Libre del romiatge del venturós pelegrí*,¹⁴¹⁰ etc. I els ressons d'aquesta literatura arriben, fins i tot, a obres majors com *La falla* de Guillem de Torroella i, per la via de la paròdia, al *Tirant* o al *Quijote* mateix.¹⁴¹¹

En el volum esmentat, Miquel i Planas publicava, en apèndix, un text fragmentari, anònim, desconegut fins aquell moment, amb una visió d'ultratomba conservada en un text català del segle XIV (o potser de principis del XV) molt deteriorat, que aleshores ja es trobava repartit en dos còdexs de l'Arxiu Reial de Barcelona (altrament conegut amb el nom d'Arxiu de la Corona d'Aragó o ACA): els actuals manuscrits 82 i 83 del fons de Sant Cugat del Vallès.

En aquest treball pretenem donar notícia, precisament, de la troballa d'un altre testimoni d'aquesta mateixa visió fragmentària editada per Miquel i Planas. Es tracta d'un text manuscrit, també fragmentari (tot i que el text conservat supera en extensió el que edità Miquel i Planas), escrit en lletra del s. XIV i conservat en un quadern de catorze fulls de paper, de petit format, acompanyat d'un pergami documental que fa les funcions de relligadura i que es conserva en l'arxiu privat d'una família d'un petit poble de la comarca gironina de la Garrotxa¹⁴¹².

2. DESCRIPCIÓ DEL NOU TESTIMONI

Miquel i Planas, a pesar d'haver consultat els dos manuscrits per a l'edició del text, no va esmentar per la signatura l'actual ms. 82 del fons de Sant Cugat; sí que ho va fer, per contra, amb el ms. 83. Per tal d'estalviar problemes de comprensió al lector, reproduïm tot seguit el paràgraf de les *Llegendes de l'altra vida* en el qual fa referència a aquests dos manuscrits:

Al descriure en altre lloc el manuscrit núm. 83 de Sant Cugat del Vallès (§10), hem deixat senyalada, sots la lletra *m*), una fulla que aquell conté, al final de tot, estranya als demés textos del còdiç susdit.

Havent-nos estat senyalada pel nostre bon amic F. Martorell, en altre còdiç de Sant Cugat, la existència de set fulles més semblants an aquella, hem pogut comprovar que entre totes constitueixen els restes

& Demetrio Martín Sanz & M. Jesús Díez Garretas (ed.), *Actas del XIII Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Valladolid, 15 a 19 de septiembre de 2009)*, v. I, Valladolid, Universidad de Valladolid / Ayuntamiento de Valladolid, 2010, p. 217-243; i també Joan Mahiques Climent, «Accesos al otro mundo: algunos testimonios en catalán», en Marco Kunz & Ana María Morales & José Miguel Sardiñas (ed.), *Lo fantástico en el espejo. De aventuras, sueños y fantasmas en las literaturas de España*, Mèxic, Ediciones de los Coloquios Internacionales de Literatura Fantástica, 2006, p. 57-80.

¹⁴⁰⁷ Veg. Joan Mahiques Climent, «Lo somni de Bernat Metge i els tractats d'apareguts», *Llengua & Literatura*, 16 (2005), p. 7-31.

¹⁴⁰⁸ Veg. Ramon Miró & Pep Vila, «Visió d'Esperança Alegre (Lleida, 1500). Una visita des del més enllà», en Ximo Company & Isidro Puig (ed.), *La pintura gòtica dels Ferrer i altres aspectes (in)coneguts al voltant de la seu vella de Lleida, s. XIII-XVIII*, Lleida, Publicacions dels Amics de la Seu Vella, 1998, p. 327-353.

¹⁴⁰⁹ Ed. d'Arseni Pacheco, Barcelona, Barcino, 1980. Sobre els elements de paròdia en aquesta obra, veg. Juan Miguel Ribera Llopis, «Viajeros peninsulares a Ultratumba», *Revista de Filología Románica*, 10 (1993), p. 31-45.

¹⁴¹⁰ Veg. Joan Mahiques Climent, «Els apareguts i el culte del Purgatori», en Rafael Alemany & Josep Lluís Martos & Josep Miquel Manzanaro (ed.), *Actes del X Congrés Internacional de l'Associació Hispànica de Literatura Medieval (Alacant, 18-22 de setembre de 2003)*, II, Alacant, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, 2005, p. 1045-1056.

¹⁴¹¹ Veg. Isabel de Riquer, «El viaje al otro mundo de un mallorquín», *Revista de Lengua y Literatura Catalana, Gallega y Vasca*, I (1991), p. 25-36; Joan Mahiques Climent, «Un fals aparegut en el *Tirant lo Blanc*», *Caplletra*, 44 (2008), p. 55-78.

¹⁴¹² Per desig exprés de la família, tampoc podem facilitar les dades concretes d'aquest fons patrimonial. Malauradament, tot i que disposem de reproducció digital de tot el quadern, a hores d'ara encara no hem pogut veure'n l'original. Reiterem l'agraïment a Jesús Culebras i Gaspar Guardiola, sense la tenacitat dels quals no hauria estat possible salvar de l'oblit, i potser de la desaparició completa, aquest patrimoni literari.

d'un text català perdut, relatiu a una visió d'ultratomba, distinta de les conegudes¹⁴¹³.

Comentem a continuació algunes de les seves afirmacions per tal d'apropar-nos més als dos còdexs que coneixíem fins ara i que transmeten la visió d'ultratomba:

a) En efecte, en l'apartat 10 de les *Llegendes de l'altra vida*, Miquel i Planas fa una breu descripció del ms. 83 del fons de Sant Cugat, justament el manuscrit que proporciona, pràcticament, la totalitat dels textos relacionats amb el més enllà editats en el volum:

Es un volúm relligat modernament en pergami, ab les indicacions al llom: «83, Miscella[nea] Ascetica, S.C.». Consta, avuy per avuy, de 127 fulles, de paper verjurat, de 130 per 193 mil·límetres. Es del segle XV.

Hi ha, a peu de plana, una foliació moderna en llàpç roig, la qual va de 1 fins a 124, deixant-se sense numeració els tres darrers folis del còdiç.

En el marge superior hi han vestigis d'una antiga numeració en xifres romanes, en gran part escapçada al relligar el volúm; ab tot, es aquesta la numeració de que'ns servirem nosaltres ara: [...]

m) Folí CXL (precedent d'un altre còdiç). [VISIÓ FRAGMENTARIA]. D'abdues cares d'aquesta fulla, estranya evidentment a tot lo demés del còdiç y probablement afegida al cos del volúm en una de ses darreres relligadures, compareix, apenes desxifrabre, aquesta *Visió*, desconeguda en aquests moments pera nosaltres¹⁴¹⁴.

b) Miquel i Planas va ser el primer a adonar-se que el folí CXL del ms. 83 (o f. 127 si seguim la foliació moderna en llapis) és un full aïllat, sense relació escripturària ni codicològica amb la resta del manuscrit i aliè als altres textos que conté¹⁴¹⁵. Aquest full estrany, en efecte, s'assembla més als set folis que formen part d'un altre còdex que li assenyala el seu bon amic F[rancisc] Martorell i Trabal¹⁴¹⁶: els folis 157-163 de l'actual ms. 82 de Sant Cugat. Desconeixem si en temps de Miquel i Planas aquest manuscrit havia estat catalogat i, per tant, si tenia cap signatura assignada, però el fet cert és que en *Llegendes de l'altra vida* es limita a dir que un «altre còdiç de Sant Cugat» conté més restes (per no dir gairebé la totalitat del text, si n'exceptuem el full solt) d'aquesta visió d'ultratomba. No sols no dona cap signatura, sinó que tampoc en fa cap mena de descripció, amb la qual cosa desconeixem quin era en aquell moment l'estat de conservació del manuscrit o les característiques codicològiques i paleogràfiques. El còdex, avui, és en un estat de conservació pèssim i només és possible consultar-lo amb una sol·licitud prèvia raonada i l'autorització expressa de l'Arxiu Reial de Barcelona¹⁴¹⁷. Suposem que en temps del bibliòfil barceloní devia estar en un estat de conservació millor. Sobre el que no hi ha cap mena de dubte, des del primer suggeriment de Miquel i Planas, és que el folí CXL del ms. 83 i els

¹⁴¹³ *Llegendes...*, p. 349.

¹⁴¹⁴ *Llegendes...*, p. 269-272.

¹⁴¹⁵ És possible veure una reproducció digital, en la xarxa, del ms. 83 i també del folí en qüestió en: http://pares.mcu.es/ParesBusquedas/servlets/ControlServlet?accion=3&txt_id_desc_ud=2345643&fromagenda=N (10 de novembre de 2011). Una simple ullada permet constatar el que afirmem: si seguim la numeració actual, en llapis, els folis 1-124 han estat executats per una mateixa mà (en aquest darrer folí, el 124, encara s'aprecia lleugerament una numeració antiga, original, en xifres àrabisques: CXXX); després segueixen, en els folis 124v-126v, una sèrie de *probationes pennae* i gargots; finalment, el folí 127 ja és escrit per una mà diferent de la dels textos precedents (a més, es llegeix perfectament una foliació antiga, que sembla original, amb la xifra CXL). Les diferències són substancials.

¹⁴¹⁶ Martorell formava part, en paraules d'Antoni Rubió i Lluch, de l'equip de «macips de l'Institut» que feren possible la magna obra *Documents per l'història de la cultura catalana mig-aval*, Barcelona, IEC, 1908 i 1921 i en el qual també incloïa Ramon d'Alòs, el seu fill, Jordi Rubió i Balaguer, Ferran Valls i Taberner, etc. Recentment s'ha editat un petit perfil biogràfic d'aquest il·lustre historiador: A. Balcells i González, *Francesc Martorell i Trabal. Semblança biogràfica*, Barcelona, IEC, 2006.

¹⁴¹⁷ El còdex està protegit per una mena de camisa protectora i comença a semblar una massa informe de paper; que els folis esmentats es trobin al final del manuscrit ha permès, excepcionalment, fer-hi una ullada. Per això no se n'ha fet encara cap reproducció digital per al programa PARES (com sí que s'ha pogut fer per a la totalitat del ms. 83) i no és autoritzat fer-ne cap mena de fotografia. Aprofitem per agrair al Dr. Carlos López, director de l'ARB, i al personal de la Secció de Manuscrits i de Conservació/Restauració les facilitats per a poder consultar-lo i autoritzar la reproducció del fol. 127.

folis 157-163 del ms. 82 no sols s'assemblen, sinó que van ser escrits per la mateixa mà i formaren part, en el seu moment, d'un mateix manuscrit.

c) Des del 1914, ara fa gairebé un segle, no tenim constatació que hagin aparegut més testimonis d'aquesta visió d'ultratomba fins a la identificació d'aquest nou fragment de la Garrotxa, el qual ens permetrà, entre altres coses, completar i, si escau, esmenar l'edició d'aquesta visió amb un altre testimoni que, a més, supera en extensió el fragment editat per Miquel i Planas¹⁴¹⁸.

d) El foli 127 del ms. 83 i els folis 157-163 del ms. 82, emparentats segons Miquel i Planas i altres autors posteriors, serviren al bibliòfil català per a oferir el text de la visió d'ultratomba conegut fins aleshores. En la seva edició, el foli que anomena A és el f. 127 del ms. 83 i els folis B-H corresponen als folis 157-163 del ms. 82.

Després del treball de Miquel i Planas, les notícies sobre els manuscrits 82 i 83 són més aviat escasses. Hem d'esperar fins al 1937 perquè el prevere Francesc X. Miquel i Rosell editi el *Catàleg dels llibres manuscrits de la Biblioteca del Monestir de Sant Cugat del Vallès existents a l'Arxiu de la Corona d'Aragó*¹⁴¹⁹. En aquesta ocasió els més de vint anys transcorreguts entre un esment i l'altre sembla que comencen a passar factura als còdexs. En la descripció brevíssima d'aquests manuscrits, Miquel i Rosell ja anotà que el ms. 82, del «segle XV, està en molt mal estat de conservació, degut a la humitat»¹⁴²⁰; seguint Miquel i Planas, recorda que el darrer foli d'aquest manuscrit (amb part de la visió d'ultratomba) pertany al ms. 83. A més, dóna les mides del còdex (130 x 210 mm) i de la caixa d'escriptura (90 x 140 mm), a més d'indicar que l'enquadernació és moderna, dades que hem pogut corroborar en la nostra visita personal. Pel que fa al ms. 83, el catalogà amb el títol genèric de *Llibre d'escola*, del «segle XV» i unes mides de 128 x 194 mm (amb una caixa d'escriptura entorn dels 110 x 150 mm)¹⁴²¹.

BITECA, la Bibliografia de Textos Antics Catalans, Valencians i Balears associada al projecte Philobiblon (Universitat de Berkeley, Califòrnia), també dóna notícia d'aquests manuscrits¹⁴²². A més d'algunes inspeccions personals dels membres de BITECA per a l'elaboració de la base de dades i algun esment bibliogràfic puntual, podem comprovar que han estat poc estudiats des del *Catàleg* de Miquel i Rosell. Tot i això, BITECA conté, sens dubte, la informació més àmplia de què disposem sobre el contingut, les característiques codicològiques i paleogràfiques o la transmissió i la difusió d'aquests dos manuscrits. Anotem ací, només, el que fa referència a la datació: BITECA proposa per al ms. 82 una data

¹⁴¹⁸ Sílvia Teulats ha editat el mateix text que Miquel i Planas, amb criteris actuals i acompanyat d'una traducció en català modern del text llatí corresponent als passatges que manquen en el text català, en «La versió catalana de la visió de Lluís d'Auxerre al Purgatori de Sant Patrici», Biblioteca Electrònica del Narpan, http://www.narpan.net/bibliotecadigital/articulos/cat_view/91-teulats-castells-silvia.html, 2011 (10 de novembre de 2011). L'edició crítica del text, que haurem d'establir a partir de la *collatio* amb els fragments de Sant Cugat ja coneguts i amb el text llatí de partida, i tenint en compte l'edició de Miquel i Planas i la més recent de Sílvia Teulats, supera els límits previstos per a aquesta comunicació, de manera que la reservem per a un treball pròxim que apareixerà en la *Revista de Literatura Medieval*, 24 (2012).

¹⁴¹⁹ Barcelona, Impremta de la Casa de la Caritat, 1937. Aquesta obra és la suma de dos lliuraments previs publicats en el *Butlletí de la Biblioteca de Catalunya*.

¹⁴²⁰ *Catàleg...*, p. 130-131.

¹⁴²¹ *Catàleg...*, p. 131-133. No deixa de sorprendre aquest títol, i més quan en el lloc del manuscrit figura també el títol equívoc de *Miscela[nea] Ascètica*. Entre els textos que conté hi ha diverses oracions, gojos, passions i vides de sants, com també un exemple complet de literatura del més enllà (una versió de la *Visió de Túndal*) i el foli fragmentari de la visió d'ultratomba que ens ocupa.

¹⁴²² Accessible en http://bancroft.berkeley.edu/philobiblon/biteca_ca.html (10 de novembre de 2011). És, sens dubte, el recurs en xarxa més adient per a iniciar qualsevol recerca sobre un manuscrit català. Les referències més recents que hi consten sobre els textos objecte d'aquest treball són de finals dels anys noranta. El sistema de cerca és senzillíssim i només cal introduir-hi les signatures actuals i les dades bàsiques dels manuscrits per a accedir a la informació de què disposa. Les referències dels fragments en la base de dades són MANID 1311 (ms. 82) i MANID 1154 (ms. 83).

de còpia entre el 1401 i el 1450 i, per al ms. 83, entre el 1390 i el 1450. És a dir, tots dos textos s'haurien copiat cap a la primera meitat del s. xv.

3. ELS MEMBRA DISIECTA DE LA GARROTXA

Arran de les recerques dutes a terme en arxius comarcals, municipals i parroquials, hem tingut ocasió de conèixer els *membra disiecta* d'un nou text conservat a la comarca de la Garrotxa (Girona) que conté la mateixa visió d'ultratomba editada per Miquel i Planas¹⁴²³. Pensem, i aquest nou text n'és la millor prova, que encara són molt nombrosos els fons d'arxius i biblioteques, públics i privats, institucionals i particulars, que en el futur ens oferiran troballes semblants. Més enllà dels grans dipòsits documentals, els fons modestos també permeten identificar, entre pergamins, lligalls i manuscrits sovint sense catalogar (o amb una catalogació insuficient, de vegades fins i tot equivocada), fragments i *membra disiecta* d'interès per a la història de la literatura i dels textos en general¹⁴²⁴.

Aquest nou testimoni de la visió d'ultratomba és un llibre petit (110/115 x 160 mm), amb una caixa d'escriptura irregular (de 95/105 x 115/125 mm). De fet, la tendència del copista fou no respectar gaire els marges superior, esquerre i dret i, en canvi, deixar un marge generós en la part inferior, que oscil·la entre 300 i 450 mm. És un text en paper¹⁴²⁵, amb una escriptura poc acurada: podem afirmar que no som davant d'una obra sorgida de la mà d'un copista professional. Es tracta d'un únic quadern de catorze folis (amb les vint-i-vuit pàgines escrites), sense numeració antiga ni moderna, relligat amb un pergami que fa les funcions de coberta (vegeu qualsevol de les dues imatges que oferim en apèndix). Aquest pergami és una acta diplomàtica, reaprofitada, de forma irregular (amb unes mides que oscil·len entre 250/265 mm i 165/175 mm), la datació de la qual tant pot ser del s. xiv com d'inici del s. xv (malauradament, el text del pergami reaprofitat no permet llegir bé la datació concreta del document més enllà del dia i el mes en què es va formalitzar l'acta)¹⁴²⁶.

El contingut es llegeix parcialment i sembla fer referència a un acte de confessió, reconeixement i prestació d'homenatge, a favor de Guillem de Llobera, d'una sèrie de veïns de la parròquia de Sant Andreu de Sobreroca, a la comarca de la Garrotxa, entre els quals identifiquem Pere, fill de Pere d'Aulina, Guillem de Pujals i Pere de Caritat¹⁴²⁷.

¹⁴²³ De fet, el projecte que esmentem a l'inici del nostre treball no és sinó una continuació d'un projecte anterior: HUM2007-61471, «Retazos de cultura escrita. Fragmentos y *membra disiecta* de códices en Cataluña» (Ministeri de Ciència i Innovació. Govern d'Espanya), resultat del qual han estat diversos treballs.

¹⁴²⁴ No solament són gairebé invisibles per als investigadors aquests fons; de vegades, fins i tot, un cop s'ha donat notícia d'alguna troballa interessant, és fàcil que passi desapercebuda per no publicar-se en el circuit acadèmic *canònic*. Per exemple, recentment hem conegut l'existència d'un full, en escriptura visigòtica dels s. ix-x! (encara que en el text, en cap moment, es parli del tipus d'escriptura, la qual cosa no deixa de sorprendre...), que feia d'enquadernació d'una llibreta de comptabilitat del mas Lladó, a Cabrera de Mar (comarca del Maresme, Barcelona); per a més informació, vegeu, Josep M. Modolell i Ros, *Una pàgina de les Colacions de Joan Cassià*, Mataró, Fundació Burriac, 2010.

¹⁴²⁵ Com hem dit, no hem pogut consultar personalment el manuscrit i, per tant, no sabem si el paper disposa o no de cap filigrana; a primer cop d'ull, el paper és de baixa qualitat, la qual cosa s'adiu força amb el tipus d'escriptura (poc cal·ligràfica, pròpia d'una persona amb una formació bàsica en l'àmbit de l'escriptura). Malgrat tot, la reproducció digital de què disposem és prou bona perquè el lector pugui fer-se una idea clara d'aquest text.

¹⁴²⁶ A la coberta de pergami de la **imatge núm. 2** encara es pot llegir (línia 12 ss.) «Actum est hoc decimus kalendas iunii Anno domini Mil[lesimo]» (23 de maig de mil... i el document no es llegeix més per manca de suport escriptori). Tot i que no es conserva ni l'inici ni bona part del final del text, fragments que ens podrien oferir dades més concretes, el diploma sembla original.

¹⁴²⁷ Sant Andreu de Sobreroca és el nom de l'antiga parròquia del poble de Sobreroca (o la Barroca), pertanyent a l'actual municipi de Sant Aniol de Finestres (la Garrotxa); prop d'aquesta església es troba també el Castell o Casa Forta de la Llobera, el mas Llobera i el santuari de Santa Maria d'Elena (o de Sobreroca, el qual depèn de l'església parroquial de Sant Andreu). Aquest document, doncs, informa sobre un acte jurídic que va tenir lloc a pocs quilòmetres de l'indret on es conserva actualment el manuscrit garrotxí; per a més informació sobre Sant Andreu de Sobreroca, vegeu «Castell (o Casa Forta) de la Llobera (o de la Barroca)» i «Santa Maria d'Elena (o de

4. EL TEXT LLATÍ DE PARTIDA

El text de la Garrotxa comença (**imatge núm. 1**) unes línies després del text editat per Miquel i Planas. En els dos textos, per tant, manca l'inici de l'obra, que potser hauria proporcionat més informació sobre l'autor, el lloc en què se situa l'acció, el nom del protagonista o altres circumstàncies de la composició o de la traducció. Partint d'un text acèfal i àpode, doncs, en el qual, a més, no hi ha ni topònims ni antropònims, Miquel i Planas no va ser capaç d'identificar el text llatí del qual procedeix la versió catalana d'aquesta visió, tot i que no anava gaire desencaminat en les seves apreciacions sobre la procedència o els models de l'obra:

Per les reminiscències d'altres textos (especialment de la *Visió Tungdali*) que tant abunden en aquest, y per la poquíssima varietat de recursos de que disposa el narrador, ens fa l'efecte de que la visió fragmentaria no devia ésser més que una glosa dels temes habituals en aquest genre de narracions; essent, tal volta, la seva redacció obra d'algún moralista català del segle XIV. Això ens ha semblat poder conjecturar, respecte del text en qüestió, en tant que no's pugui precisar un original llatí del qual fossin traducció els fragments apuntats¹⁴²⁸.

Efectivament, tal com intuïa Miquel i Planas, el text català és traducció d'una obra escrita en llatí, informació que coneixem d'ençà que Hammerich, el 1929, identificà la visió fragmentària editada per l'erudit barceloní amb la *Visio Ludovici de Francia*, una narració escrita en llatí el 1360, a Roma, per un frare franciscà lector a Santa Maria in Aracoeli, de nom Taddeo dei Gualandi, natural de Pisa, que reportà el relat d'un cavaller francès anomenat Louis d'Auxerre que havia pelegrinat al Purgatori de Sant Patrici el 17 de setembre de 1358¹⁴²⁹.

Hammerich aprofità el text publicat per Miquel i Planas per proposar esmenes de lectura al text llatí a partir de la traducció catalana i indicà també que l'ordenació del text editat per l'erudit barceloní no correspon a l'obra llatina. Efectivament, en *Llegendes de l'altra vida* Miquel i Planas començà l'edició amb el text corresponent al full solt de Sant Cugat (ms. 83), seguit dels set folis del ms. 82, en l'ordre en què apareixen copiats en el manuscrit (A+B+C+D+E+F+G+H, és a dir, f. 127 del ms. 83 + f. 157-163 del ms. 82)¹⁴³⁰. Tanmateix, a partir de l'acarament amb el text llatí es fa evident, com indicà Hammerich, que el copista de Sant Cugat reproduïa un text amb una ordenació incoherent, tret que es deixa notar també per diverses referències internes de l'obra, de manera que hem de suposar que el copista o bé reproduïa un text ja desordenat o bé va alterar l'ordre dels fulls durant el procés de còpia. Ara podem constatar-ho sense cap mena de dubte, perquè el text de la Garrotxa sí que presenta l'ordenació adient, la que correspon al text llatí de partida: A+E+F+G+H+B+C+D.

La *Visio Ludovici de Francia* és un text bastant esquemàtic, que no deixa molt de marge a l'originalitat. Com sospitava Miquel i Planas –sense identificar, com hem indicat, el text llatí de partida–, sembla construït a partir del repertori habitual de temes d'altres textos. Fet i fet, com ha

Sobreroca», en Jordi Vigué i Viñas (dir.), *Catalunya romànica IV. La Garrotxa*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1990, p. 320-321.

¹⁴²⁸ *Llegendes...*, p. 351-352.

¹⁴²⁹ Veg. Louis L. Hammerich, «Le pèlerinage de Louis d'Auxerre au Purgatoire de S. Patrice. Correction du texte latin par une traduction catalane», *Romania*, 55 (1929), p. 118-124. Se n'ha conservat també versió italiana, en diversos manuscrits; veg. Sonia Maura Barillari, «I volgarizzamenti e i rifacimenti del *Tractatus de Purgatorio s. Patricii*: dalla propaganda religiosa a quella politica», en Rossana Castano & Fortunata Latella & Tania Sorrenti (ed.), *Comunicazione e propaganda nei secoli XII e XIII. Atti del Convegno Internazionale (Messina, 24-26 maggio 2007)*, Roma, Viella, 2007, p. 113-131; i de la mateixa autora, «Il *Purgatorio* di Ludovico di Sur: un testo a cavallo fra Medioevo e Rinascimento (Napoli, Biblioteca Nazionale, Vind. lat. 57, cc. 258-263)», *Studi Medievali*, sèrie 3, 49/2 (2008), p. 759-808. També Frati, *op.cit.*

¹⁴³⁰ Notem, però, la remarca que fa sobre l'ordenació del text: «El contingut d'aquestes fulles, ordenades segons lo que'm deduit del propi context, ens ha semblat suficientment interessant per a ésser publicat», *Llegendes...*, p. 349. Sí que era encertat, però, el criteri de Miquel i Planas a l'hora de situar el foli. 127 del ms. 83 davant el text conservat en el ms. 82.

remarcats Zierer¹⁴³¹, la narrativa de visions sol respondre a una estructura comuna, una estructura circular en realitat, constituïda per una situació inicial en què el protagonista (el cavaller Louis d'Auxerre, en aquest cas) és elegit per un ésser sobrenatural que fa de guia per a fer un viatge al més enllà, seguida del nucli del relat, integrat per les proves o perills que ha d'afrontar durant el viatge, superades en aquest text gràcies a la invocació indicada pel personatge guia, i finalment la tornada a la situació inicial, que comporta el retorn al punt de partida perquè el viatger pugui contar als altres (als vius) la seva experiència a l'altre món, detall que falta en el text català conservat, mancat del final del relat, però no en el text llatí.

L'obra, reportada pel framenor Taddeo dei Gualandi, conta la visió del cavaller francès Louis d'Auxerre¹⁴³², que després d'una vida dedicada a les armes i «multis aliis vitiis involutus»,¹⁴³³ decideix expiar al Purgatori de Sant Patrici els pecats de la carn i els crims comesos. Després d'una estada a Avinyó, on rep la llicència del papa Innocenci VI, el 17 de setembre de 1358 arriba a l'illa irlandesa on la tradició situava el Purgatori. En el seu recorregut per l'inframón contempla les penes dels condemnats, que li són explicades al final pel guia, i pot albirar també el paradís terrenal i la meravellosa construcció de la *civitas Dei*, a més d'altres misteris sobre la Santíssima Trinitat que li són revelats. En tornar al món dels vius, es troba amb Malatesta da Rimini, detall que funciona com a prova testimonial, ja que està documentada l'estada al Purgatori irlandès del cavaller Malatesta da Rimini, anomenat l'Hongarès, el mateix any 1358.¹⁴³⁴

Després d'analitzar els motius o tòpics que presenta la *Visio Ludovici*, podem considerar que no anava gaire desencertada l'apreciació que feia Miquel i Planas, citada abans, sobre la procedència o les possibles fonts d'aquesta obra. L'erudit barceloní no arribà a concretar les «reminiscències» amb altres visions d'ultratomba, però la seva conjectura anava ben encaminada. Efectivament, diversos elements narratius permeten connectar aquesta obra amb la tradició de visions i viatges a l'altre món que tants textos ha deixat en les lletres catalanes, especialment amb el *Tractatus de Purgatorio Sancti Patricii* i amb la *Visio de Tnugdali*.¹⁴³⁵ El relat aprofita en bona mesura el model del *Tractatus de Purgatorio*, que amplia o modifica amb lleus notes d'originalitat,¹⁴³⁶ com el fet que els diables adopten forma de dones de gran bellesa que intenten temptar el cavaller i impedir que porti a terme la seva empresa oferint-li grans tresors i el plaer dels seus cossos. Com hem dit, el fil de la narració està constituït per un recorregut a través de l'inframón en el qual el cavaller protagonista és temptat amb una sèrie de propostes pecaminoses, en diversos escenaris i sota l'amenaça d'una sèrie d'atacs que haurà de patir si no les accepta; en tots els casos, però, Louis d'Auxerre evita el perill quan pronuncia una espècie de fórmula d'imprecació a la divinitat («Verbum carum factum est et habitavit in nobis», seguida de «Deus et sancta trinitas semper sit mecum»), que ha d'acompanyar, tres voltes, amb el senyal de la creu.¹⁴³⁷

¹⁴³¹ Adriana Zierer, «Paraíso versus Inferno: a *Visão de Tündalo* e a Viagem Medieval em Busca da Salvação da Alma (séc. XII)», *Mirabilia. Revista Eletrônica de História Antiga e Medieval*, 2 (2002), <http://www.revistamirabilia.com/Numeros/Num2/tundalo.html> (10 novembre de 2011), p. 23.

¹⁴³² Richard proposa d'identificar Louis d'Auxerre amb Louis I de Châlon-Auxerre (1339-1398), comte de Tonnerre (1379-1398), anomenat el Cavaller Verd. Curiosament, el seu fill, Louis II de Châlon-Auxerre (1380-1423), casat amb Marie de Trémoille, repudià la seua dona i fugí amb Joana de Perellós, neboda del Ramon de Perellós autor del *Viatge al Purgatori*. Veg. Jean Richard, «Un comte d'Auxerre en Irlande au XIVe siècle: Louis d'Auxerre au Purgatoire de Saint Patrice», *Bulletin de la Société des Sciences Historiques et Naturelles de l'Yonne*, 123 (1991), p. 47-59.

¹⁴³³ Seguim l'edició de K. Strecker, «Literarische Nachfolge des 'Georg von Ungarn'», en Max Voigt (ed.), *Beiträge zur Geschichte der Visionenliteratur im Mittelalter*, Leipzig, Mayer & Müller, 1924, p. 219-245.

¹⁴³⁴ Crf. Frati, *op. cit.*, p. 49-50.

¹⁴³⁵ Hem de recordar, però, que és difícil assenyalar fonts directes, perquè en la literatura de visions hi ha una llarga tradició que constitueix, com deia Patch, *op. cit.*, p. 89, «una verdadera guardarroquia literaria» de motius i tòpics compartits.

¹⁴³⁶ De fet, Frati, *op. cit.*, p. 50, considera la *Visio Ludovici* «come un libero rifacimento» del *Tractatus*.

¹⁴³⁷ Lida de Malkiel, *op. cit.*, p. 372, recull un motiu semblant en un relat de sant Valeri, que aconsegueix evitar els perills fent el senyal de la creu.

Aquest esquema recorda bastant l'itinerari del cavaller Owein pel Purgatori de Sant Patrici, bastant divulgat en la literatura relacionada amb el més enllà a partir del *Tractatus de Purgatorio Sancti Patricii* escrit pel monjo cistercenc H. (interpretat Hug o Henric) de Saltrey cap al 1189¹⁴³⁸. Com és sabut, de l'obra llatina, conservada en uns cent cinquanta manuscrits i amb diverses formulacions de redacció, se'n va fer una traducció en català el 1320¹⁴³⁹, obra de Ramon Ros de Tàrrega, a més del *Viatge de Ramón de Perellós*, que s'aproprià per als seus interessos personals l'itinerari del cavaller Owein.

En el *Tractatus de Purgatorio* de Saltrey el cavaller Owein entra a la cova del Purgatori de Sant Patrici i arriba a un primer camp, on hi ha una sala en què se li apareixen dotze (o quinze, segons altres versions) religiosos vestits de blancs, un dels quals, que sembla el prior, l'avisava que serà temptat pels esperits, però que se'n podrà deslliurar si té fe en Déu i si invoca el nom de Jesucrist quan sigui turmentat.¹⁴⁴⁰ El cavaller Owein, efectivament, supera una sèrie de turments i proves en diversos escenaris i en tots els casos se'n surt gràcies a la invocació divina. Els escenaris i les proves són molt semblants als de la *Visio Ludovici*, que sembla aplicar les tècniques d'*amplificatio* i *imitatio* a partir del seu model; els quatre camps del *Tractatus* són substituïts per dos prats en la *Visio*, però les dues obres comparteixen el motiu de la roda de foc, el pou, el *pons subtilis*, els dracs, les serps i els dimonis. No hi ha la coincidència literal que podríem esperar en una traducció –ni tan sols en una traducció resumida o abreujada, com veiem en la de Ramon Ros de Tàrrega o amb el text de Ramon de Perellós–, però sí una coincidència de motius bastant evident. La intenció, doncs, sembla la de construir un text nou, amb una funció similar, reaprofitant, fent ús de la *imitatio*, els elements de la tradició.

D'altra banda, l'episodi que enllaça més clarament la *Visió d'ultratomba* amb la *Visio Tnugdali*, escrita per un monjo irlandès cap al 1149, és el del rei Cormarc («De Cormarcho rege»), conservat només en una de les tres versions catalanes. En el seu itinerari per l'inframón, el cavaller Túndal arriba a una casa meravellosament construïda de pedres precioses, en la qual hi ha el rei Cormarc, que havia estat senyor de Túndal i a qui molta gent ofereix presents; l'àngel que acompanya el cavaller li explica que la gent que fa presents al rei són pobres de Jesucrist i pelegrins a qui el rei donava almoïna quan vivia, i li conta també que el rei cada dia pateix un suplici de tres hores (és submergit en foc fins al melic i del melic amunt és vestit de silici), perquè en vida pecà amb altres dones contra el sagrament del matrimoni i ordenà matar un comte prop de Sant Patrici, tot i que tots els altres pecats li han sigut perdonats. En la *Visio Ludovici*, el cavaller arriba a una cambra en la qual hi ha un rei, que ell coneixia en vida, assegut en una cadira, «ad quam tam mares quam femine in magna multitudine sunt roxas, iocolia et alia xenia deferentes portantesque cum reverentia accedebant»¹⁴⁴¹. El guia explica al cavaller que els que fan presents al rei en pelegrins a qui el rei havia donat almoïna quan passaren pel seu regne de camí cap a Roma, Sant Jaume o altres llocs. Li explica també que la cadira on seu és de foc i que ha de seure-hi tres hores de dia i que, de nit, jau tres hores en un llit de foc, perquè era un home luxuriós en vida i que encara patiria penes més importants si no hagués estat per les almoïnes que feia. El guia demana al cavaller que ho conti quan torni al món dels vius als seus cosins i amics «ut a tot pennis, quas vidisti, in quibus elimonium est, liberentur»¹⁴⁴². En una altra cambra purga els seus pecats la dona del rei (seu tres hores en la cadira de foc i jau de nit tres hores en un llit de foc, a més de ser submergida

¹⁴³⁸ Veg. Antonio García Solalinde, «La primera versión española de *El Purgatorio de San Patricio* y la difusión de esta leyenda en España», en *Homenaje a Ramón Menéndez Pidal. Miscelánea de estudios lingüísticos, literarios e históricos*, II, Madrid, Librería y Casa Editorial Hernando, 1925, p. 219-257; Jordi Tiñena, Ramón de Perellós, *Viatge al purgatori*, Barcelona, Edicions 62, 1988, p. 6-7. Sobre la tradició de viatges al Purgatori irlandès, veg. les referències indicades en la nota 2.

¹⁴³⁹ També n'hi ha versions en francès, en italià, en llengua d'oc, en castellà, etc. Veg. Barillari, *op. cit.*, p.113, n. 4.

¹⁴⁴⁰ «Deum semper habeas in memoria: et cum te cruciaverint, invoca Dominum nostrum Iesum Christum. Per invocationem enim huius nominis, statim a tormentis liberaberis», en l'edició d'Ed. MALL, «Zur Geschichte der Legende vom Purgatorium des heil. Patricius», *Romanische Forschungen*, 6/2 (1889), p. 139-197; citació en p. 159.

¹⁴⁴¹ Ed. A. Wagner, *Visio Tnugdali, lateinisch und altheutisch*, Erlangen, 1882, p. 238.

¹⁴⁴² *Ibid.*, p. 239.

fins a les mamelles en una caldera de pega bullent mentre dos corbs li foraden el cap), la qual cometé adulteri contra el marit, tot i que si no fos per l'amor del rei encara patiria uns turments més terribles. Com veiem, tot i que l'autor de la *Visio Ludovici* sembla haver desdoblant en dos personatges l'episodi de la *Visio Tnugdali*, el missatge subliminal és el mateix: les bones accions fetes en vida poden alleujar les penes de l'altra vida, i també els sufragis que fan els vius en benefici de l'ànima del difunt.

5. CONCLUSIONS

Certament, la *Visio Ludovici de Francia* no presenta les notes d'originalitat que podem trobar en altres textos de la tradició, com el *Viatge al Purgatori* de Ramon de Perellós, per exemple. Literàriament parlant és bastant simple i esquemàtica i l'autor no demostra ser gaire destre en l'art de la narració. Tot plegat, l'esquematisme literari i lingüístic sembla orientat a la funció principal d'aquests textos: la finalitat catequètica d'avisar els creients de les penes que patiran si pequen i no segueixen els manaments de Déu¹⁴⁴³. I concretament, el narrador reforça els embats sobretot contra els pecats de luxúria i avarícia. El missatge entre línies, a més, és que els poderosos (el rei luxuriós pateix turment) no escapen de les penalitats del purgatori.¹⁴⁴⁴

Al capdavant, en la *Visio Ludovici*, com és habitual en aquesta mena de textos, subjau el propòsit moralitzant de servir d'exhortació o advertència als creients¹⁴⁴⁵. En aquest cas concret, l'advertiment va dirigit contra els pecats de luxúria i avarícia. També hi és present un objectiu subsidiari, ja remarcat per Le Goff en aquestes obres: refermar l'eficàcia dels sufragis (en forma d'almoines, misses, etc.) per a alleujar les penes dels condemnats, com recomanava sant Agustí. De fet, Le Goff parla del profit financer, especialment per als ordes mendicants, que comportava la tradició de les visions¹⁴⁴⁶. En qualsevol cas, aquestes obres que potser podem considerar menors des del punt de vista literari, són fonamentals per a entendre l'univers de creences que els cristians de l'edat mitjana tenien sobre l'existència després de la mort.

¹⁴⁴³ Cfr. Patch, *op. cit.*, p. 98.

¹⁴⁴⁴ Cfr. Joan Mahiques Climent, «Les ànimes d'ultratomba: una justificació propagandística», *Estudi General. Revista de la Facultat de Lletres de la Universitat de Girona*, 23-24 (2004), p. 143-160, en <http://www.raco.cat/index.php/EstudiGral/article/viewFile/43824/56268> (10 de novembre de 2011).

¹⁴⁴⁵ Com indica Adriana Zierer, «os relatos eram produzidos por monges que tinham como principal objetivo um maior controle da sociedade cristã e o modo de agir dos fiéis», *op. cit.*, p. 23.

¹⁴⁴⁶ Le Goff, *op. cit.*, p. 23-24 i 183.

I. La Garrotxa (Girona), arxiu particular. Inici del text (dreta), fol. 1.

II. La Garrotxa (Girona), arxiu particular. Final del text (esquerra), fol. 14v°.